

STUDIUL ARHEOZOOLOGIC AL RESTURILOR DIN DOUĂ NIVELE APARTINÂND SEC. II-III ȘI IV P.CHR., GĂSITE ÎN SITUL AUTOHTON DE LA TELIȚA-AMZA (NORDUL DOBROGEI)

Sergiu Haimovici

Nordul Dobrogei are drept relief principal un platou cu caracter penepelenizat, dar totuși ușor vălurit. El prezintă drept schelet formațiuni vechi, herciniene-kimeriene, înecate, în cea mai mare parte, într-un covor loessoid cuaternar, mai gros sau mai subțire, ce stă la originea solurilor actuale. Pedologic acestea sunt în bună măsură de tip silvestru, uneori podzolite, acolo unde nu mai există păduri, ele fiind așadar subfosile, dar și din altele, mai evoluat, ca solurile bălane și de cernoziomuri, acestea mai ales doar ușor levigate. Cele mai multe poartă astăzi o vegetație secundară formată din culturi agricole, în sensul cel mai larg, dar și din pajiști, de obicei xerofile, dar și mezofile. Pădurile, încă destul de bine reprezentate, dată fiind altitudinea locului, în general, de sub 300 m, fac parte din subetajul inferior al etajului nemoral, subetaj reprezentat prin stejărișuri, formate, în principal, de stejarul pedunculat, la care se adaugă, ca elemente termofile, stejarul pufos și teiul argintat, dar existând și ceva carpen, ulm și arțar tătărească (*Acer tataricum*), dând biocenoză cunoscută: *Quercetum mixtum*, care este de asemenea plină și de subarboret și ierburi înalte.

Situl, a cărui paleofaună o vom prezenta, este situat într-o zonă mai joasă, sub 200 m, într-un fel de depresiune având la vest culmea Niculițel și spre nord dealurile denumite ale Somovei; prin această depresiune curge un râuleț Telița al cărui curs superior trece pe lângă sit, existând în apropiere de satul Telița.

Se știe că romanii au ajuns în Dobrogea către sfârșitul perioadei republicane, după războaiele ce le-au purtat cu Mithridate VI *Eupator*; cetățile grecești de la Pontul Stâng fiind ale acestuia din urmă, au fost pedepsite de Roma, trebuind să recunoască un fel de suzeranitate a ei. În prima decadă a secolului I p.Chr., de acum în perioada Principatului, Ovidius a fost surghiunit la Tomis, de către Octavian August, fiind astfel trimis la marginea imperiului. În anul 46, viitoarea *Scythia Minor* a fost cu totul anexată, iar, mai târziu, sub Domitian, chiar trecută sub jurisdicția noii provincii *Moesia Inferior*, creată de acesta. Astfel, Roma și-a instaurat, în câteva decenii, administrația ei atât de bine cunoscută. Cetățile grecești au rămas cu un oarecare "hinterland" propriu, dar, în rest, puterea a preluat de la autohtoni o parte a pământului și l-a constituit sub forma de *ager publicus*, ținut la dispoziția autorităților, cu scopul de a împroprietări veteranii, dar și alte categorii ale populației nou venite, mai ales cetățenii romani. Dat fiind că *limes*-ul dunărean era mereu atacat de către "barbari", Roma l-a întărit continuu, aducând trupe proaspete, clădind castele și castele de apărare, flotă pe Dunăre, dar și orașe, urbanizând, în mare măsură, provincia.

La țară, după cât se știe, nu s-au format, în general, *latifundia*, dar s-a dezvoltat din plin sistemul fermelor (*villae*), asemănătoare cu cele din Italia, împroprietărirea făcându-se pe un lot de pământ nu prea mare, apărând astfel, în a doua jumătate a secolului I și în secolul II p.Chr., o serie de *villae rusticae* chiar și în zona sitului arheologic, care ne-a furnizat fauna ce o vom studia¹. Aceste ferme asigurau hrana pentru proprietarii lor și le rămăneau destule bunuri, de toate felurile, pentru a asigura necesitățile atât ale noilor orașe ce se înmulțeau mereu pe teritoriul Dobrogei, dar și trupelor ce împânzeau provincia.

Autohtonii, reprezentând mai ales o populație „țărănească”, oarecum prin aculturație, au început să urmeze și ei modul de viață al fermierilor, transformându-și economia din una de subzistență în una oarecum de piață, contribuind și ei la îndestularea cu alimente, dar și cu alte produse, chiar manufacturate, la asigurarea necesităților orașenilor, dar totodată schimbându-și în bine viața și transformând așezările lor cu

¹ Baumann 1983, 152-153; Baumann 1995.

caracter primitiv în altele evolute cu caracter de *vicus*. Ei au preluat astfel de la romani deprinderea de a crește și animale de tip ameliorat, pe care aceștia din urmă, care cunoșteau bine metodologia de ameliorare rasială, le-au răspândit și în provinciile Imperiului. Astfel, considerăm că locuitorii autohtoni ajunseseră a fi pe la mijlocul secolului II în bună măsură oarecum romanizați, ei fiind folosiți, de altfel, alături de sclavi uneori, ca lucrători în vilele romane, prefigurând astfel instituția colonatului.

La începutul secolului II, mai ales prin faptul că Traian a cucerit și a înființat dincolo de Dunăre provincia romană Dacia, a existat și pentru Dobrogea o perioadă oarecum de calm, ce a ținut până la mijlocul secolului. Apoi, în a doua parte a acestuia, au început să forțeze *limes*-ul dobrogean mai ales populații reprezentând pe așa-ziii daci liberi, de pe teritoriul actualei Moldove, venind mai întâi costobocii și apoi carpii, care au fost înfrânți și dispersați, încât nu s-au prea infiltrat în Dobrogea; încep apoi să bată la granițele imperiului seminții germanice, mai cu seamă goții, care au fost la început și ei înfrânți, încât, în tot secolul II și cam până la jumătatea celui de-al III-lea, Dobrogea s-a putut dezvolta oarecum în liniște. Remarcăm faptul că în 212 Caracalla emite bine cunoscuta *Constitutio Antoniniana*, prin care se conferă cetățenia romană multor autohtoni și prin aceasta romanizarea lor devine mai facilă. În anul 248 o mare coalțiție de neamuri germanice, împreună cu elemente carpice, atacă din nou provincia *Moesia Inferior*, devastând întreaga Dobrogea, dar sunt până la urmă înfrânți. Totuși germanicii vor neliniști și în continuare granițele de nord-est ale imperiului, atacând ulterior, după ce și-au constituit o flotă, chiar și de pe mare, cetățile grecești din partea apuseană a *Pontului Euxin*. Situația devine și mai grea în Dobrogea după părăsirea de către Aurelian, în deceniul opt al secolului respectiv, a provinciei Dacia și doar Diocletian, la sfârșitul secolului, reușește să restabilească integritatea imperiului. Acesta restructurează și administrativ statul, Dobrogea devenind acum *Schytia Minor* și organizează un nou sistem de conducere cunoscut sub denumirea de *Dominat*.

Începutul sec. IV este cunoscut prin prezența împăratului Constantin cel Mare, care, în 313 emite binecunoscutul edict de la Milan, iar în 325 prezidează conciliul de la Niceea prin care se statornicește și ierarhia cultului creștin, care și-a făcut apariția în Dobrogea, probabil, din a doua parte a sec. I p.Chr. Astfel episcopii acestui cult devin, alături de un comandant militar, personalități ale orașelor, fiind bine cunoscut episcopul de Tomis. Totodată, acest împărat, mutând în 330 capitala la Constantinopol, face ca centrul de greutate în administrarea imperiului să se mute în răsărit, faptul influențând mult organizarea Dobrogei, încât putem spune că din secolul IV se trece către epoca cunoscută cu denumirea de romană târzie, în timpul căreia au loc mari schimbări sociale, legate și de faptul că, chiar cu voia autorităților, populațiile de „barbari”, fie ei sarmați sau mai apoi goți se așează în zonă, devenind *foederati*, ce se topesc, în timp, în masa autohtonilor, ce foloseau în continuare mai ales limba latină. Sclavajul se mai păstrează în lungul secolului IV, cu timpul el fiind înlocuit cu sistemul colonatului, colonii fiind legați de glie, formându-se acum chiar unele latifundii. Spre sfârșitul aceluiași secol dispăre și sistemul *villae*-lor.

Materialul faunistic luat în considerație a fost adunat, în urma săpăturilor executate, de arheologul V. H. Baumann, în anul 2000, în situl sus menționat și care a avut amabilitatea de a ni-l oferi pentru studiu, fapt pentru care îi mulțumim călduros.

Aceste resturi animaliere aparțin cronologic la două nivele: pe de o parte epocii romane timpurii (sec. II-III) și pe de altă parte epocii romane târzii (sec. IV). Noi le-am considerat aparte pe fiecare din ele, notându-le scriptic, pentru ușurătate, cu denumirea de formațiunea A și formațiunea B, acest lucru fiind oglindit atât în text, cât și la tabele cu repartiția și frecvența resturilor pe specii, dar și în cele cu datele biometrice.

I. Formațiunea A – epoca romană propriu-zisă.

Acest material arheozoologic este alcătuit cam din 400 resturi, dintre care noi am putut determina 352 fragmente, adică 88%; menționăm însă că acele resturi considerate ca nedeterminabile aparțin precis grupului mamiferelor dar, datorită fărâmițării avansate, cât mai ales faptului că cele mai multe dintre ele sunt fragmente de coaste și de vertebre, aparținând mai ales

unor artiodactile mari, pentru care stabilirea apartenenței specifice este aproape cu totul imposibilă, o câtime de 12% nu este deloc mare; între acestea am trecut și trei resturi de *Suinae*, pentru care nu am putut stabili exact dacă provin de la porcine sau de la strămoșul lor sălbatic-mistrețul.

Dintre cele 352 resturi determinate, 341 aparțin mamiferelor, pentru care s-a dat o diagnoză specifică foarte precisă (tabelul IA – Anexă cu repartitia resturilor și frecvența lor numerică pe fragmente osoase și indivizi prezumați) și doar 11 provin de la alte grupuri sistematice ale animalelor, așa după cum urmează:

Moluștele, în număr de două resturi, provin amândouă de la lamelibranhiate, de la două genuri, câte un fragment de valvă de la fiecare. Astfel *Unio* are o valvă stângă, aproape întreagă, provenind de la un individ deja bine crescut. Această scoică de râu, este comună pentru apele dulci, lent curgătoare, găsindu-se în mărul de pe marginea lor culeasă fiind de către oameni. *Ostrea* (stridia), de la care a rămas un fragment mic de valvă, este oarecum comună în apele marine, nu prea reci, dar rară în Marea Neagră, care este salmastră. Ea are o importanță și azi, tot gastronomică de primă mână, fiind culeasă (actualmente chiar crescută) de pe fundul mărilor, dar către țarm. Evident că a fost adusă în sit, de undeva de pe litoralul Pontului Euxin, împreună cu multe altele, pentru a fi servite la masa cuiva, cu mare prestigiu.

Peștii (teleosteenii) au resturi doar de la pești de apă dulce. Sunt reprezentați prin șapte fragmente, pentru unele putându-se determina și specia. Mai întâi există un fragment de craniu neural, aparținând unui individ de talie mare, posibil un ciprinid. Găsim apoi două corpuri vertebrale de la vertebre troncale, destul de mari: diametrul = 28 și 34 mm, presupunem provenite tot de la un ciprinid. Ca o piesă bine determinată amintim un opercular de *Cyprinus carpio*, individ destul de mare; un opercular fragmentar provine de la un percoid de talie mică, iar un preopercular înjumătățit aparține unui percoid tot mic de talie. Ultima piesă e o radialia puternică de la aripioara dorsală, deci un individ mare. Menționăm că dacă unii din indivizii mici provin din râulețul Telița, cei mari aparțin unor exemplare ce au fost pescuite în Dunăre, sau în bălțile ei, fie în sistemul lacustru Razim – Sinoe.

Păsările au două resturi osoase: unul reprezintă un fragment de humerus, nemăsurabil, aparținând unei păsări sălbatice mari, de apă probabil, de la o barză sau de la un stârc mare; celălalt, mai important pentru noi, este un os tarso-metatars, deteriorat, de la un individ de **găină domestică** (*Gallus domest.*), femelă, cu lungimea de 73 mm, deci individ oarecum de talie mică, matur însă.

Mamiferele au 98,87% din cadrul materialului determinat și reprezintă, ca de obicei, cantitatea covârșitoare de resturi osoase. Ele sunt reprezentate prin 15 specii diferite, șapte fiind domestice și opt sălbatice. Le vom specifica pe cele domestice, oarecum în ordinea frecvenței și a importanței lor pentru economia animalieră a oamenilor, iar pe cele sălbatice în ordinea lor sistematică: 1. **Taurinele** (*Bos taurus*) sau denumite încă cornutele mari; 2. **Porcinele** (*Sus domest.*); 3-4. **Ovicaprinele** (*Ovis* et *Capra*), zise și cornutele mici; 5. **Calul** (*Equus caballus*); 6. **Asinul** (*Asinus domest.*) sau măgarul; 7. **Câinele** (*Canis familiaris*) – domestice și 8. **Lupul** (*Canis lupus*); 9. **Ursul** (*Ursus arctos*); 10. **Bursucul** (*Meles meles*) zis și viezure; 11. **Dihorul pătat** (*Vormela peregusna*); 12. **Mistrețul** (*Sus scrofa ferus*); 13. **Cerbul** (*Cervus elaphus*); 14. **Căpriorul** (*Capreolus capreolus*); 15. **Bourul** (*Bos primigenius*) – cele sălbatice.

Vom căuta în continuare să arătăm caracteristicile morfoscopice și biometrice (cele șase tabele 1A-6A), vârsta de sacrificare (tabelul 7A), alte particularități, pentru fiecare specie de mamifere în parte, ca apoi să putem evidenția pe baza lor caracteristicile economiei animaliere.

Dintre mamiferele domestice, pe primul loc ca frecvență numerică dar și ca mărime specifică se așează **taurinele**. Urmărind tabelul IA – Anexă, putem distinge faptul că aproape toate segmentele osoase ce formează “schița” de bază a unui mamifer se găsesc în cadrul resturilor avute la dispoziție de către noi. Acest fapt arată fără tăgadă că materialul faunistic respectiv este alcătuit din resturi tipic menajere, asupra cărora nu s-a executat în vechime nici o alegere, pentru a se sustrage anumite părți ale indivizilor, ce se făceau uneori mai ales în scopuri cultice.

S-a găsit un număr de 14 resturi de axe cornulare, dintre care șapte sunt aproape întregi, încât se pot da, după ele, unele caracteristici morfologice ale taurinelor din așezarea respectivă, cât și a evidenția sexul (vezi tabelul I). Primele patru aparțin unor femele, fiind gracile, dar nu chiar mici; celelalte două, refăcute pe baza mai multor fragmente, se pare că aparțin unor castrați, considerând atât mărimea lor, dar și peretele destul de subțire al axului, cât și “celulele” mari interioare, ele fiind oarecum și aplatizate. Un vârf de corn care apare aproape drept, se termină ascuțit, are pereții groși, s-ar putea să aparțină unui mascul. Oricum, coarnele nu intră în categoria celor mici. O altă caracteristică ce trebuie menționată este faptul că la șase axe cornulare baza apare clar cu cioplituri, arătând că s-a scos după sacrificare tocul cornos, pentru diverse trebuințe; de asemenea o parte a coarnelor apar puternic arse către bază.

Craniile sunt foarte fragmentate și de aceea nu s-a putut face pe ele nici o măsurătoare. Se poate însă constata, pe lângă prezența câtorva relativ mici (adică de talie mică) și două ce au o parte a occipitalului, dar și o stâncă, cât și zona condilară, că aparțin unor exemplare de talie mare; după o porțiune cu linia intercornulară se distinge că aceasta este bombată, dar spre linia mediană devine plană, chiar ușor concavă; nu putem spune deci, că suntem în prezența unor vite „brachicere” tipice.

Maxilarele sunt în cantitate mare, dar foarte fragmentare, deși nu apar pe ele urme de manipulare umană; doar la mandibulă se remarcă constant lipsa apofizei coronoide la ram, iar în două cazuri condilul este și el tăiat, arătând astfel că desprinderea fălcii inferioare de restul capului se făcea printr-o tăietură transversală adâncă, cam la nivelul condilului. De la maxilare s-au putut executa măsurători doar pe dinți și tot după aceștia s-a considerat destul de clar vârsta de sacrificare (tabelul 7A).

Dintre vertebre remarcăm ca importante două atlasuri și un axis, la care nu apar însă deloc urme de manipulare (tăieturi care să arate desprinderea capului de gât).

Cu privire la oasele membrilor putem aduce unele caracteristici, mai ales biometrice, după care se distinge bine faptul că printre indivizii deja maturi se conturează două grupe de mărime, una mai mică și alta cu totul mare. Chiar dacă am considera că există dimorfism sexual (acesta se șterge la vitele neameliorate, dar crește odată cu ameliorarea, intervenind concomitent și prezența castraților care, datorită castrării au o creștere prelungită și devin mai masivi (înalți), se circumscrie clar existența unor taurine mici, pe care le considerăm ale autohtonilor, și mari, deci ameliorate, de origine alogenă, evident romană, ce le înlocuiau în timp pe cele de mărime mică. Fenomenul apare foarte evident, mai ales când se face seria măsurătorilor unui fragment osos oarecare, fiind importantă nu atât media calculată, cât ecartul dintre limitele variației unei aceleiași dimensiuni (vezi tabelul 2A-taurine). Oasele lungi ale membrilor (la fel cu corpurile vertebrale) prezintă, la toate mamiferele, discuri de creștere la nivelul metafizelor încât se poate stabili, cu ajutorul lor, până la o anumită limită (maturitatea) vârsta de sacrificare, care o completează pe aceea arătată de dentiție (din nou tabelul 7A). Tot prin măsurători pe oasele lungi întregi ale membrilor și calcularea unor indici și coeficienți se poate evidenția, atât sexul individului căruia ele aparțin, dar totodată și talia acestuia, exprimată prin înălțimea la greabăn (tabelul 3A la taurine). Considerând acest tabel se observă că s-a putut calcula înălțimea la greabăn pentru un număr de șase oase lungi întregi, ce par a proveni de la indivizi diferiți, mai

ales dacă considerăm și sexul prezumat. Din parcurgerea cifrelor acestor talii calculate se poate distinge din nou prezența în sit a două tipuri de taurine deosebite prin mărime. De asemenea, luând în seamă sexul, apare doar o femelă, însă cinci castrați, lucru foarte important de semnalat. O caracteristică tot ceva mai specială apare considerând vârstele de sacrificare, așa cum se oglindesc ele în tabelul 7A. Apar deci doi subadulti (lipsește tineretul – viței), un adult și zece maturi, cei mai mulți dintre ei aparținând clasei de vârstă când taurinele sunt în plin optim de exploatare economică, iar ceva mai puțini, apropiindu-se de bătrânețe.

Porcinele ocupă ca frecvență numerică al doilea loc (tabel IA – Anexă), dar trebuie semnalat că, din punct de vedere al masei, se situează mult după taurine. Materialul atribuit lor este foarte fragmentat (predomină maxilare și dinți inferiori), încât s-au putut executa doar puține măsurători (vezi tabelul 2A-porcine). Totuși, după aceste măsurători, cât și somatoscopic, se poate constata că porcul era de talie mare, relativ masiv; este posibil să se găsească și la această specie două tipuri de porci, unul ceva mai mic, autohton, și altul mai masiv, implementat de către romani. S-ar putea însă ca indivizii mai mari de porcine să reprezinte, cel puțin în parte, niște indivizi hibridi rezultați din acuplarea femelelor (scroafelor) de porc cu masculi de mistreț, acesta fiind prezent în zona sitului (vezi tabel IA – Anexă); faptul este constatat și astăzi în Delta Dunării, la scroafele de porc lăsate libere pe plaur.

Nu a fost posibilă, din lipsa oaselor lungi întregi, calcularea înălțimii la greabăn, iar în ceea ce privește sexul, el s-a putut stabili pentru trei indivizi: două femele și un mascul. Tabloul vârstei de sacrificare este unul mai aparte, tipic, în general, pentru porcine (specie monovalentă): s-au găsit două mandibule aparținând unor indivizi tineri, dar nu chiar purcei de lapte, unul având cam 4-5 luni, iar altul cam 7-8 luni; mai apare unul cu vârsta cu ceva peste doi ani și doi mai în vârstă, bine maturi, de 3-4 ani.

Ovicaprinele se plasează pe al treilea loc între mamiferele domestice. Este cunoscut faptul că fac și ele parte din gruparea artiodactilelor ca și taurinele, ele fiind denumite după talia lor joasă, cornute mici, ca masă fiind cu mult după porcine.

De la ovicaprine ne-au rămas patru resturi de axe cornulare (vezi tabelul 4A), trei fiind de la *Ovis* și una singură, secționată în lung, de la *Capra*. Dintre cele de la *Ovis*, două sunt coarne de la indivizi femele cornute; ele apar tipice, cu baza, pe secțiune, oarecum triunghiulară, dar muchiile fiind șterse (rotunjite) apar mai degrabă cu o față internă (medială) plană și cu una laterală (externă) convexă; nu putem ști dacă existau și femele acornute, pentru aceasta trebuind să avem oase frontale, pe care nu le-am găsit încă în cadrul resturilor din prima formațiune. A treia, cea mai lungă, ar putea aparține unui mascul castrat (batal); baza apare mai clar, pe secțiune, triunghiulară, cornul în sine este mai lung, iar totodată, la circa un centimetru de la bază, se găsește o slabă constricție, care pare a fi tipică pentru masculii castrați (este datorată probabil schimbării ritmului de creștere imediat după castrare). Cornul de *Capra*, femelă, are caractere ale tipului „prisca”. Toate coarnele au urme de manipulare umană, cel de capră tăiat în lung, celelalte trei cu bazele ușor cioplite, arătând că s-a scos și folosit tocul cornului.

După trei metapodale întregi s-a stabilit înălțimea la greabăn (vezi tabelul 3A-ovicaprine); *Capra* are o înălțime obișnuită pentru acest gen. Celelalte două de *Ovis*, arată pe de o parte o înălțime mică – este poate o femelă, iar pe de altă parte o talie foarte mare – poate un mascul masiv, dar totodată este plauzibil să apară ovine de origine romană, ameliorate, având o talie înaltă. Puținele măsurători ce s-au putut executa (tabelul 2A - ovicaprine) sunt cu totul neconcludente. Se poate doar afirma că oaia era mai frecventă decât capra, așa cum se întâmplă de obicei.

Ca vârstă de sacrificare putem considera doi indivizi cu ceva sub un an, epifiza inferioară a metapodelor lor fiind încă neepifizată, unul de circa doi ani și alții patru de 3-4 și 4-5 ani.

Calul are mai puține resturi decât celelalte mamifere domestice cu importanță economică, dar ca masă corporală concurează cu taurinele. De la el provin mai ales dinți și oase zise „uscate”, adică neînvelite în carne, dar există și un humerus și un radius care sunt bine îmbrăcate cu carne.

Unicul dinte găsit este un Pd₃ deci un premolar de lapte, provenind de la un individ cu ceva sub patru ani. Suprafața de ocluziune este destul de roasă, dintele fiind pregătit pentru a fi înlocuit cu unul definitiv, el având, de altfel, de acum și porțiunea radiculară foarte scurtă. Pe suprafața de eroziune se observă faptul că smalțul insulelor apare foarte slab cutat, caracteristică a cailor din tipul oriental; de asemenea și protoconul este relativ scurt.

Toate celelalte segmente osoase provin de la maturi; aceste segmente sunt relativ bine păstrate, încât pe trei dintre ele s-a putut calcula înălțimea la greabăn, care se întinde de la gruparea de talie mijlocie la una de talie mare (tabelul 3A-calul). Se știe că geto-dacii aveau încă din La Tène două tipuri de cai: pe de o parte caii de talie mai scundă, buni la toate, iar pe de alta un tip de cai înalți, trecând de 1,40 m, ce erau ținuți doar pentru călărie și folosiți doar la „parade” și război². Se cunoaște totodată faptul că Roma cumpăra asemenea cai mari pentru a-i folosi la unitățile ei de cavalerie (se credea că erau importați de la sciți, dar noi am arătat că de la geto-daci)³. Așadar calul de talie de peste 1,40 m găsit la Telița – Amza era mai degrabă unul autohton și nu adus de romani, eventual pentru prăsilă (la cai este aproape imposibil a se afla sexul după oasele lungi întregi, nici măcar după metapodale).

Asinul este reprezentat printr-un singur rest, un M₃ foarte ros. El este microdont (22 mm lungime), pe fața ocluzată se mai disting doar în parte desenele date de smalt; dublul nod are caractere tipice asiniene. Vârsta individului era foarte înaintată, în jur de 17-20 ani.

Câinele are o cantitate de resturi destul de mare, pentru o specie fără importanță economică directă; acestea sunt, totodată, doar slab fragmentate; toate resturile provin de la maturi. Ca mărime, socotind după resturi (fără a se putea calcula exact talia), el apare cu o variabilitate destul de întinsă (tabelul 5A-câinele), de la câini de talie aproape medie la câini cu o talie aproape mare. De altfel, geto-dacii aveau și ei deja câini relativ diversificați, atât ca mărime, cât și ca funcționalitate, dar nu atât de mult ca romanii⁴.

Cele opt specii sălbatice sunt diferit reprezentate ca frecvență, în funcție și de importanța lor economică, dar nu numai, carnivorele fiind întotdeauna, prin faptul că sunt prădătoare, cu o densitate specifică normală, în general, cu mult mai joasă decât artiodactilele erbivore.

Vom începe enumerarea cu cele patru specii de carnivore ce aparțin la trei familii diferite: canide, urside, mustelide (vezi tabel 5A cu măsurătorile lor).

Lupul (?), are doar un singur rest, un fragment de coxal aparținând unui matur. L-am trecut cu semnul întrebării, întrucât și câinii de talie foarte mare au osul respectiv cam de aceleași dimensiuni; părerea noastră este că fragmentul respectiv provine de la un lup și nu de la un câine.

Ursul prezintă și el doar un rest osos și anume un radius întreg, foarte masiv, arătând un individ mascul. El este important atât prin caracterul său intrinsec, căci, de obicei, fragmente osoase de urs (comestibil pentru unii) apar din când în când, normal, printre resturile menajere. Importanța acestuia este însă, pentru situl de la Telița mai ales zoogeografică – atestând

² Haimovici 1987.

³ Haimovici 2001, sub tipar.

⁴ Haimovici 1987, 151-152.

existența sa în nordul Dobrogei în epoca romană. Se știe de către toată lumea că această specie este la noi acum doar carpatină.

Viezurele (Bursucul) este o specie mai degrabă omnivoră prin hrana sa, nefiind de obicei stricător pentru om. Se mai găsește și astăzi prin pădurile, dar și locurile mai deschise (nu este stenobiont) din Dobrogea.

Vormela peregusna, trecută cu denumirea sa specifică doar în limba latină, se pare că a dispărut cu totul astăzi de pe teritoriul României, nefiind cunoscută de vulg. Element estic, dar și sudic, fiind oarecum termofil, era din totdeauna foarte rar, Dobrogea reprezentând unul din punctele cele mai vestice de răspândire a sa către Europa centrală. Este pentru prima oară când specia apare citată în materialele subfosile din România, ea fiind determinată pe baza unei carnasiere inferioare.

Urmează patru specii de artiodactile, erbivore, toate de talie mare, cunoscute ca animale de vânat. Dintre ele atât cerbul, cât și bourul, găsite în secolele II-III în Dobrogea, au prin acest fapt și o importanță zoogeografică.

Mistrețul, apare ca cel mai frecvent mamifer sălbatic în cadrul materialelor de la Telița, prezentând resturi ale multor segmente, considerând „schița” unui mamifer. Biometric, dar și somatoscopic, se distinge un tip încă foarte mare și masiv, cu un dimorfism sexual foarte clar (s-au calculat și trei talii: 930, 936, 1122 mm). Specia este prezentă și azi în pădurile din nordul Dobrogei, fiind însă un animal tipic stenoec, din gruparea de „pădure”.

Cerbul urmează, ca frecvență, după mistreț. Acesta este de asemenea reprezentat de un tip mare și masiv, cu dimorfism sexual încă bine circumscris. Resturile de coarne sunt doar două, sub forma unor fragmente mici, cu urme de cioplire, tăiere și ardere (de fapt și alte oase, în special metapodele, au urme clare date de manipulare umană, fiind folosite ca materie primă pentru executarea a diferite obiecte și unelte). Se știe că azi cerbul, denumit și „carpatin” nu mai există pe teritoriul Dobrogei, dar el se găsea în respectiva provincie până nu demult, fiind încă comun în prima parte a mileniului II p.Chr.

Căpriorul, cel mai mic ca talie dintre artiodactilele de la noi, are, ca de obicei, în cadrul resturilor faunistice, material osos mai puțin decât cerbul. El s-a păstrat însă în Dobrogea până azi ca singurul cervideu existând în această provincie, fiind de altfel mai slab stenoec ca cerbul, putând trăi și în locuri mai deschise, cu mai puțină vegetație lemnoasă, reprezentată mai ales prin arbuști.

Bourul. Acest strămoș al taurinelor este reprezentat la Telița printr-un singur rest, un calcanu foarte mare și masiv (tabel 6A). S-ar putea ca încă două-trei resturi, mai ales de la nivelul craniului și al vertebrelor, care nu s-au putut măsura și pe care noi le-am trecut la taurine, să-i aparțină de asemenea. Oricum, el mai exista în Dobrogea cel puțin până în prima parte a mileniului II p.Chr.

II. Formațiunea B – epoca romană târzie

Resturile faunistice găsite sunt în cantitate ceva mai mare decât cele din formațiunea A, ridicându-se cam la 470 piese, dintre care s-au putut determina doar 410, adică 87,23%. Menționăm că materialul considerat ca nedeterminabil aparține însă numai mamiferelor și pentru aceleași cauze ca cele arătate la formațiunea A, a fost imposibilă ducerea acestei determinări până la nivelul de specie. Considerăm că diminuarea lotului nostru cu doar 13% din total reprezintă o cifră rezonabilă și că acest fapt nu impietează frecvențele diverselor specii de mamifere. Trebuie însă să spunem, chiar de la început, că, deși cantitatea de material

determinat în formațiunea B este mai mare cu o câtime de 58 fragmente față de cea din A, acesta apare mai puțin diversificat, atât pentru nemamifere cât și ca număr de specii pentru mamifere.

Dintre cele 410 resturi determinate, 406 aparțin mamiferelor pentru care s-a putut da o diagnoză specifică foarte riguroasă (tabelul I B – Anexă, cu repartitia resturilor și frecvența lor numerică pe fragmente osoase și indivizi prezumați) și doar patru aparțin la un alt grup sistematic și anume, peștii.

Peștii au un număr de doar patru resturi repartizate la două grupe: pe de o parte, teleosteenii cu trei resturi și pe de alta, acipenseridele (sturionii) cu doar un fragment. Peștii teleosteenii au trei vertebre, una mai mare și două mai mici, având diametrul corpului vertebral (singurul păstrat) de 42,17 și 13 mm. Prima vertebră arată precis un individ adus din Dunăre sau din complexul Razim-Sinoe, celelalte două putând reprezenta pești pescuiți chiar din râșorul Telița. Acipenseridele au o lepidotrihia osoasă a aripioarei dorsale, ea provenind de la un individ mare, neputându-se stabili specia, ca și pentru teleosteenii. Asemenea sturioni pot fi pescuiți fie în Dunăre, fie mai ales în Marea Neagră, în dreptul deltei acesteia.

Mamiferele reprezintă 99,02% din materialul determinat, încât celălalt grup – peștii, aproape nu mai contează. Ele se repartizează la 12 specii diferite, șase fiind domestice și tot atâtea sălbatiche. Le vom specifica pe cele domestice, oarecum în ordinea frecvenței și a importanței lor pentru economia animalieră a societății, iar pe cele sălbatiche în ordinea lor sistematică: 1. **taurinele** (*Bos taurus*); 2. **porcinele** (*Sus domest*); 3-4. **ovicaprinele** (*Ovis et Capra*); 5. **calul** (*Equus caballus*); 6. **câinele** (*Canis familiaris*) – ca domestice și 7. **ursul** (*Ursus arctos*); 8. **viezurele** (*Meles meles*); 9. **mistrețul** (*Sus scrofa ferus*); 10. **cerbul** (*Cervus elaphus*); 11. **căpriorul** (*Capreolus capreolus*); 12. **bourul** (*Bos primigenius*) – cele sălbatiche.

În continuare vom căuta să discernem caracteristicile morfoscopice și biometrice (cele șase table 1B – 6B), vârsta de sacrificare (tabel 7B), alte particularități, pentru fiecare specie de mamifere în parte, pentru a putea apoi să dăm pe baza lor, cât și a datelor rezultate din studiul materialului din formațiunea A, caracteristicile economiei animaliere ale societății umane din situl de la Telița – Amza.

Taurinele se găsesc și în formațiunea B pe primul loc, frecvențele în fragmente și indivizi fiind destul de apropiate de acelea găsite în A. Reamintim că dintre speciile domestice *Bos taurus* este cel mai mare și mai masiv. Repartitia resturilor apare ca una normală (tabelul I B – Anexă), arătând încă odată că ne aflăm în fața unui material osteologic alcătuit din resturi menajere și nu a unuia selectat. S-au evidențiat mai puține axe cornulare decât în A, dintre care cele de la doi indivizi s-au putut măsura, arătând un castrat și o femelă. În mare, coarnele nu fac parte din categoria celor mici; totuși am găsit și un corn, nemăsurabil, care este foarte mic și foarte gracil (femelă), arătând și asemenea indivizi cu caracter tipic „brahicer”; s-ar putea să arate, rezidual, vitele autohtonilor. Axele cornulare au urme de cioplitori la bază, deci coarnele au fost manipulate de om pentru a se folosi tocul cornos al lor.

Nu au apărut în material resturi de craniu care ar pune în evidență vreo formă sau tip; un craniu de la un individ abia adult (după sutura fronto-parietală deschisă), cu o parte a bazei cornului ar aparține unui castrat. S-a găsit însă o jumătate din stânga de falcă inferioară, cu lungimea totală de 357 mm, după care, folosind coeficienții lui Duerst, s-a putut calcula lungimea bazală a craniului = 415,1 mm, cât și înălțimea la greabăn = 1185,7 mm, deci relativ înaltă, încât osul ar putea aparține unui castrat. În afară de acesta, maxilarele sunt relativ fragmentare, încât s-au putut lua în considerare, pentru măsurători, în special dinții. După aceștia, dar și după oasele lungi, s-a stabilit, pe un număr mai mare de indivizi decât în A, vârsta de sacrificare (tabelul 7B).

Dintre vertebre menționăm un atlas reprezentat prin jumătatea dreaptă, deci manipulat, dar secționarea s-a făcut sagital.

Considerând oasele membrelor, putem arăta, prin morfoscopie, dar mai ales prin biometrie, că existau și în formațiunea B cornute mari, oarecum de două tipuri: unele de talie mai joasă, poate chiar cu coarne gracile și mici, dar și altele, mult mai mari și mai masive, dar și cu coarnele mai mari. Acest lucru apare foarte clar urmărind cifrele tabelului 2B – taurine cât și 3B – taurine în care s-a reprezentat înălțimea la greabăn după opt metapodale. Din acest tabel (3B) se mai observă că în ceea ce privește sexul presupus pentru *Bos taurus* există deosebiri față de situația din A: apar relativ multe femele, există, cum era de așteptat, și un mascul, dar se observă penuria castraților. Credem că această situație nu este aleatorie și în capitolul următor vom reveni asupra acestei probleme.

În ceea ce privește vârsta de sacrificare, din coroborarea unor caracteristici date de dinți și altele de oasele lungi ale membrelor, rezultă un tablou pe care-l considerăm destul de real (20 exemplare), oarecum asemănător celui din A, doar că aici există în cantitate foarte mică și viței.

Porcinele, deși situate acum numeric, față de A, după ovicaprine, le considerăm, oarecum funcțional pe cel de-al doilea loc, dată fiind talia lor, în raport de cornutele mici. Nu am găsit la această specie deosebiri de esență, față de situația expusă pentru formațiunea A. Nici acum nu am putut tranșa însă faptul dacă aplicau sau nu castrarea masculilor; am găsit și un individ oarecum bătrân (6-8 ani), destul de masiv, după o mandibulă cu lungimea simfiziei de 69 mm, deci destul de lungă (caracter de primitivitate), care era precis un mascul, considerând alveola caninului, fiind probabil un vier de prăsilă. Și aici, ca și în A, în ceea ce privește talia, măsurătorile arată o situație ambiguă (tabel 2B – porcine). Ca vârstă de sacrificare situația este asemănătoare cu A.

Ovicaprinele, se găsesc scriptic, între mamiferele domestice, pe al doilea loc și nu pe al treilea, ca în A, un lucru care ar putea fi sau aleatoriu, sau să aibă o semnificație.

În ceea ce privește axele cornulare, în B s-a găsit doar un corn foarte deteriorat de *Capra* (probabil din cauza manipulării) aparținând unei femele și îmbrăcând forma tipului „prisca” (tabel 4B). În schimb, două resturi aproape întregi de craniu neural, purtând și frontalul, având totodată și sutura fronto-parietală neobliterată, prezentând conformația tipică pentru *Ovis*, rezolvă o altă problemă: prezența în B a femelelor (oi) acornute. Unul dintre resturi are pe frontal doar mici ridicături simetrice arătând locul unde în mod obișnuit se dezvoltă coarnele; celălalt, de la care s-a păstrat doar o jumătate de frontal, din stânga, are pe el o mică ridicătură de circa un centimetru, mai largă la bază (pe secțiune se apropie de un triunghi); dacă se îmbracă craniul cu formațiunile moi, inclusiv tegumentul, credem că această umflătură aproape că nu este percepută la palpare. Este astfel foarte clar că în cadrul turmelor de ovine existau și femele acornute.

S-a găsit doar un singur os întreg – o tibie (tabel 2B-ovicaprine), precis de *Ovis*, după care s-a stabilit o înălțime la greabăn de 610 mm. Considerând măsurătorile, care sunt și acum puține (tabel 2B – ovicaprine), nu putem stabili nici pentru B dacă existau două tipuri de ovine diferite ca mărime; talia de 61 cm arătată mai sus ar indica ovine de talie relativ mică, dar existența de oi acornute se corelează de obicei cu tipurile ameliorate.

Se poate constata (vezi tabel I B) că ovinele întreceau numeric caprinele.

Dat fiind faptul că, în cadrul materialului, de la cornutele mici s-au găsit multe maxilare inferioare, cauză ce a sporit numărul de indivizi prezumați (stabilirea genului nu se poate face însă după acest os), aducând ovicaprinele pe locul al doilea în B ca frecvență, a făcut să se estimeze mai bine vârstele de sacrificare, alcătuindu-se un tablou destul de precis. Astfel găsim:

cu ceva sub un an (cârlan) – tânăr = 1; circa 1,5 ani – adult = 2; cam doi ani – matur = 1; 2-3 ani – matur = 2; 3-4 ani – matur = 1; 4-5 ani – matur = 2; 5-7 ani – aproape bătrân = 1; peste 7 ani – bătrân = 1. Predomină net maturii, găsim chiar și bătrâni, nu însă și tineri (miei/iezi).

Calul are resturi mai puține, așezându-se pe locul patru între speciile domestice, dar în raport cu situația din A, frecvența sa este în B mai înaltă. Materialul apare însă mai fragmentat, în sensul că are doar un singur os lung întreg; se găsesc însă mai multe resturi provenind de la oase îmbrăcate, pe viu, în carne.

Nu apar fragmente de craniu propriu-zis, dar găsim maxilare și dinți. Se remarcă un rest de maxilar superior care are *in situ* doi premolari; la aceștia, erodarea fiind medie, se observă caracteristici ale cailor estici: plisarea foarte slabă a smalțului insulelor, cât și protoconul relativ scurt (sub 50% din lungimea dintelui). Ca dinți inferiori avem pe de o parte un canin relativ scurt și gros – arătând castrarea individului respectiv – și un M_3 . Măsurătorile ce s-au prelevat la oasele membrilor sunt relativ puține, dar la o privire atentă se observă o eterogenitate și un ecart relativ mare (tabel 2B – cal). Singurul os întreg, un metacarp, dă o înălțime la greabăn de 1,40 m (tabel 3B – cal). Cele afirmate la A în privința cailor sunt valabile și pentru formațiunea B.

Dacă dinții arată indivizi bine maturi, considerând oasele lungi ale membrilor și discurile lor de creștere, se poate constata existența a trei exemplare abia mature, adică având între 3,5 și 4,5 ani.

Câinele. La prima vedere acesta este mai frecvent în B decât în A, fapt nereal, în sensul că toate resturile aparțin la numai doi indivizi, care probabil au fost aruncați după moarte într-o groapă menajeră sau poate lăsați undeva, la un dos să spunem, în așezarea de la Telița. Primului îi aparține un schelet al capului care este complet, adică având craniul dar și maxilarul inferior (mandibula), însoțite de cele mai multe din oasele centurilor și ale membrilor propriu-zise. Asupra lor s-au făcut multiple măsurători. Nu intrăm în această lucrare, în detaliu, specialiștii putând urmări biometria în tabelul 5B – câinele. Rămâne să arătăm că individul era matur, dar nu bătrân, că era un câine mare cu lungimea bazală a craniului de 187 mm și cu înălțimea la greabăn de 60 cm. Cel de-al doilea individ are doar o parte a craniului, respectiv cel neural, întrucât partea sa anterioară (să-i spunem întregul bot) este smuls, probabil cândva după ce capul respectiv a fost aruncat (poate chiar când materialul a fost cules la săpătură). S-au putut executa și la acesta unele măsurători (tabelul 5B) arătând un individ de talie relativ medie, de asemenea deja matur (cu suturile obliterate). S-a mai găsit însă un rest dintr-o mandibulă cu prezența a două alveole dentare pentru P_4 și M_1 despre care credem că aparține aceluiași individ.

În rest, ceea ce am spus la această specie la formațiunea A este valabil și pentru formațiunea B.

Urmează la rând sălbăticiunile reprezentate prin două specii de, să le spunem, fiare (carnivore): ursul și bursucul și patru de artiodactile erbivore mistrețul, cerbul, căpriorul și bourul, ce actualmente, dar și în evul mediu reprezentau vânatul nobil (în epoca romană târziu se instituise de către putere această categorie de vânat).

Ursul, pe lângă cele spuse în A menționăm că cubitusul care îi aparține este foarte puternic și masiv, arătând un individ chiar foarte mare (tabel 5B).

Bursucul, cu un singur rest (tabel 5B), nu are nimic aparte de semnalat.

Dintre artiodactile, frecvența cea mai înaltă, ca și în A, o are **mistrețul**. Era, în medie, mare, masiv, cu dimorfism sexual foarte evident. S-au calculat trei înălțimi la greabăn: 101, 104, 109 cm. Pentru celelalte oase vezi tabelul 6B.

Cerbul apare și el relativ frecvent, considerând că ne aflăm în Dobrogea mileniului I. S-au găsit două resturi de coarne care aparțin unor indivizi doborâți. Unul dintre ele provine de la un exemplar în plină putere (tabel 6B). Se observă pedicelul cornului, cât și rozeta; imediat deasupra acesteia, cam la doi centimetri, cornul este intenționat tăiat, fiind retezate de la bază atât ramul ochiului (în dreptul acestuia se observă o arsură), cât și cel de gheață. Celălalt corn, cu pedicelul și cu baza cornului despicată sagital, încât nu s-a mai putut măsura, provine de la un adult, probabil de circa doi ani. A treia piesă cornulară este un vârf de ram secționat atât spre bază, cât și spre partea distală. Cerbul se mai menține mare și masiv, cu un dimorfism sexual bine marcat (tabelul 6B).

Căpriorului îi aparțin doar două diafize de metatarse care sunt manipulate, prezentând tăieturi.

Bourul este și el relativ frecvent și deci în cantitate mai mare decât în A; dimorfismul sexual este evident (tabel 6B).

Pentru toate sălbăticiunile datele arătate în A, cu privire la caracteristici de ecologie și de răspândire geografică, sunt valabile și pentru materialele acelorași specii și din B.

*

Este cazul acum, după ce am pus pe larg în evidență caracteristicile morfologice, biometrice și alte particularități ale materialului aparținând celor 15 specii de mamifere, covârșitor ca număr, dar și a resturilor provenite de la moluște, pești și păsări, să ne oprim la economia animalieră, adică, să punem în evidență caracteristici ocupaționale al locuitorilor sitului de la Telița – Amza, pentru a distinge o serie de laturi ce se străvâd destul de bine în urma studiului pe care-l considerăm amănunțit, executat mai sus cu privire la resturile faunistice din cele două formațiuni componente ale respectivei așezări (vezi atât cele două tabele Anexă cu prezentarea și frecvența speciilor de mamifere, cât și acelea cu biometria acestora).

Se știe că culegerea animalelor de talie mică este o ocupație ancestrală primitivă, dar ea se poate menține și în societățile mult mai evoluat, scăzând însă foarte mult ca importanță, mai ales acolo unde condițiile nu sunt chiar atât de favorabile pentru a fi executată cu folos, dar și datorită apariției, în timp, a unor posibilități ocupaționale de altă natură, ce devin mult mai productive odată cu evoluția societății umane. În cadrul acesteia, structurată pe criterii pecuniare, ocupația respectivă devine chiar o plăcere, îmbrăcând un caracter gastronomic. Este deci posibil ca valva de stridie să reprezinte un martor care să arate că această specie de moluscă era uneori procurată în mii de exemplare, prin comerțul cu cetățile grecești de pe litoralul Pontului Euxin, pentru a satisface plăcerea unei mese bogate și inedite totodată. Acest presupus fapt, la prima vedere, ar arăta gradul înalt de diferențiere socială, tipic deja pentru societatea romană a timpului respectiv, și pe cale de a fi însușit de acum și de către autohtoni.

Caracteristici ale unor resturi de pești demonstrează, prin exemplarele mici, că se putea executa și un pescuit local (pârâul Telița). Dar prezența unor fragmente provenite de la indivizi de talie mare (în Marea Neagră nu există specii de teleosteeni care să atingă mărimea unora dintre exemplarele găsite în sit) arată clar că aceștia erau aduși, așa cum am arătat deja, din Dunăre – sau bălțile adiacente ei – sau din complexul Razim–Sinoe. Fac excepție acipenseridele care se găseau tot în Dunăre sau mai degrabă în mare, mai ales din dreptul deltei acesteia. Se știe că cetatea Histria era specializată în a face comerț cu pește sărat (singura posibilitate pe atunci, cel proaspăt stricându-se destul de repede). Așadar situl era antrenat pe deplin în procesul schimbului de mărfuri, ce caracterizează societățile evoluat economic.

Referindu-ne la p ă s ă r i , trebuie să spunem că este posibil ca să se fi prins (vânat) ceva păsări sălbatice, dar că totodată se creștea și găina domestică, importanța ei economică fiind însă foarte joasă, pe de o parte având în vedere talia (probabil aceasta nici măcar nu aparține unui tip ameliorat), iar pe de alta și frecvența ei scăzută. Totuși, găina are un rol bine stabilit, într-o societate mai evoluată socio-economic: ea produce ouă, care sunt indispensabile pentru a se putea executa unele preparate culinare, ceva mai sofisticate, care erau deja bine cunoscute de societatea romană, probabil și de către autohtonii mai înstăriți.

Oricum, dată fiind, în primul rând, cantitatea mică de resturi aparținând altor grupări decât cea a mamiferelor, considerând totodată și talia, trebuie să spunem că toate acestea aveau un rol cu totul minor și, într-un fel, relativ sporadic, în acoperirea necesităților alimentare. Doar m a m i f e r e l e , prin numărul mare a resturilor lor, dar și prin talia, aproape pentru cele mai multe, mai mare sau chiar deosebit de mare, jucau un rol economic cu totul covârșitor, aproape singurul demn de luat în seamă. Totodată acestea acopereau adesea și alte sectoare ale economiei animaliere, uneori chiar mai importante decât cel pur alimentar, acesta din urmă devenind secundar și apărând mai palid și doar ca un fel de corolar în raport de celelalte funcționalități

Totuși, prin natura lucrurilor, asigurarea hranei reprezentând, chiar și în societățile omenești evolute, o necesitate de bază, să ne oprim mai întâi la problematica sacrificării mamiferelor ca parte integrantă a dobândirii mai cu seamă a proteinelor de natură animală, cu totul necesare pentru menținerea vieții omenești.

Este cu totul evident că doar mamiferele erau acelea care asigurau, cu mici excepții, aproape în totalitate aceste necesități zilnice de hrană animală și este bine de aceea să facem o ierarhizare a speciilor care erau folosite în acest scop, considerând mai întâi pe cele domestice, ce au de altfel ponderea cea mai mare, lăsând mai la urmă pe cele sălbatice ce aveau și ele un rol destul de bine stabilit.

Considerând frecvențele speciilor de mamifere (vezi tabelele Anexă IA și IB) pe de o parte, iar pe de alta talia lor specifică, este evident că taurinele satisfăceau, prin sacrificare, mai bine de 50% din aceste necesități.

Tabelele 7A și 7B ne arată, pentru *Bos taurus* cum se repartizau pe vârste indivizii sacrificați ; ele apar cu totul asemănătoare arătând că în jur de $\frac{3}{4}$ era maturi, balansând chiar ușor spre bătrânețe, așadar în plin optim de folosință pentru alte funcționalități. Acest fapt ne face să considerăm că nu existau, deși se făcea ameliorare, tipuri de vite cornute mari, crescute doar pentru carne și alte tipuri folosite pentru alte funcționalități și apoi sacrificate.

Pe locul al doilea se așează p o r c i n e l e (chiar și în formațiunea B unde ele sunt întrecute numeric de ovicaprine). Se știe că ele sunt de altfel monovalente, având ca scop doar furnizarea de carne, dar și de grăsime (acesta din urmă putând avea de fapt și alte folosințe, să le spunem secundare, ce sustrăgeau o parte de la funcționalitatea ei principală – alimentară, porcul devenind și el astfel oarecum plurivalent). Considerând frecvența și talia, acestea acopereau doar cam 15% din necesitățile de hrană animală a comunității umane, deși se pare că erau și ele erau oarecum ameliorate rasial ; oricum, erau evident de talie mai mare, mai masivă ca porcinele La Tène-ului getic. Tabloul sacrificării lor este cel tipic pentru această specie monovalentă, cu adaosul că se tăia și tineret, evident mult mai „apetisant” decât indivizii adulți (bucătăria romană prefera însă purceii de lapte). Este posibil ca acest lucru, caracteristic și pentru taurine, adică sacrificarea de predilecție a maturilor, să fie legat de faptul că din punct de vedere economic locuitorii sitului nu ajunseseră la o situație tot atât de înfloritoare ca cea cu totul romană, ei fiind astfel mai parcimonioși.

Un loc de mică importanță (având în vedere talia specifică și frecvența) dar totuși stabil, să-i spunem de 5-6%, este dat în asigurarea de proteine animale, de către *cornutele mici*, care și ele, fiind multifuncționale, au cam același tablou de sacrificare cu taurinele, arătând poate mai mult decât cornutele mari caracterul lor plurivalent.

O problemă aparte o ridică însă *calul*. Noi credem că era folosit și el în alimentație, cel puțin parțial (tabu-ul instituit de religia iudeo-creștină și, în parte, apoi și de cea musulmană nu era încă funcțional în prima parte a mileniului I). Credem, astfel, că doar indivizii care datorită multiplelor funcționalități ale acestei specii ajungeau la o vârstă înaintată se stingeau de moarte naturală, încât nu mai erau întrebuințați și ca animale de măcelărie; nu putem considera ca verosimil faptul că unele exemplare, care dintr-un motiv sau altul, de natură să-i spunem factologică, nu mai erau valizi, să fi fost pur și simplu eliminați și apoi aruncați și de loc folosiți în alimentație. De altfel, în bună măsură, existența în cadrul resturilor și a onora provenind de la segmente bine acoperite cu carne, cât și faptul că o serie de fragmente poartă urme de arsură (ca și de la alte specii comestibile), că fragmentarea materialului provenit de la specia respectivă se apropie destul de clar de aceea a taurinelor, ce au cam și aceeași talie specifică și care au fost precis tranșate, prezența în formațiunea B chiar a trei-patru adulți, sunt fapte ce vin să întărească afirmația noastră. Astfel calul trebuie socotit (prin frecvență, dar mai ales prin talie) ca aducând circa 10% sau chiar mai mult din proteinele animale necesare societății umane.

Cu privire la *asin* nu avem în această privință nici o dată concretă. Remarcăm doar prezența sa, dar și penuria sa, iar totodată și existența unui individ foarte bătrân.

În ceea ce privește *căinele* este evident că acesta nu era folosit în alimentație - o arată atât frecvența sa, cât și faptul că resturile apar mai întregi decât la speciile ce furnizau carne (vezi în special situația din formațiunea B), dar și datele cunoscute deja că nici romanii și nici scitii și geții nu-l agreau ca animal de tip alimentar; poate doar în cazuri extreme de foamete era, de nevoie, și el mâncat de om. Acesta putea uneori fi folosit în scopuri cultice, deus în morminte sau la rândul său înmormântat chiar sub forma unui animal întreg.

În aceeași privință trebuie însă să ne îndreptăm privirea către speciile de *mamiferă vânate*. Cele patru artiodactile: mistrețul, cerbul, căpriorul și bourul erau doborâte mai cu seamă pentru carnea lor și, dacă socotim talia și frecvența acestora, ele acopereau în jur de 20% din proteinele animale necesare societății umane de la Telița-Amza. Se prea poate ca și ursul să fi fost mâncat, iar bursucul se pare că dădea, dacă nu carnea, cel puțin grăsimea, ce era folosită în medicina populară, ca de altfel și aceea de la urs.

Dintre mamiferele domestice cel puțin trei grupe: taurinele, ovicaprinele, calul, oarecum câinele sunt polivalente sau poate mai bine zis multifuncționale. Taurinele și ovicaprinele sunt lactifere. Evident, printre exemplarele mature, trebuie luate în considerație femelele: la taurine, ele sunt, proporțional, destul de multe, dar pentru ovicaprine, dată fiind cantitatea mică de resturi, dar și faptul că sexul, după oasele lungi este greu de stabilit (doar după craniu și coarne se poate face bine diferența), nu se poate evalua precis la adulți și maturi *sex ratio*. Ameliorarea rasială avea drept scop și mărirea pe individ a cantității de lapte, dar pe baza resturilor osoase este imposibil a se stabili, măcar cu probabilitate, cantitatea de lapte *per capita*; ceea ce se cunoaște de multă vreme este faptul că dintre toate trei femele: vacile oile și caprele, acestea din urmă dau în raport cu volumul corporal cantitatea cea mai mare de lapte, care este totodată și cel mai apropiat chimic de laptele uman (nu degeaba Zeus a fost hrănit cu laptele caprei Amalthea).

Cu privire la alte funcționalități avem însă date certe. Am văzut că în așezarea de la Telița - Amza existau două tipuri de bovine: unul de talie mai mică, autohton, asemănător cu cel al dacilor din La Tène și altul mai mare și mai masiv, ameliorat, adus de către romani. Mai

demult încă, Alexandra Bolomey, pe material roman târziu de la Histria, mai degrabă a intuit faptul existenței acestui tip ameliorat, dată fiind cantitatea foarte mică de resturi avute la dispoziție⁵. Noi însă, pe baza resturilor de *Bos taurus* găsit în materialul arheozoologic de epocă romană și romană târzie de la Dinogetia, cât și de la Adamclisi am confirmat acest lucru⁶; materialul animalier de la Telița – Amza a arătat din nou faptul că în Dobrogea, Roma a contribuit și în acest domeniu, de importanță nu numai economică, dar și intrinsecă – biologică, ameliorarea rasială fiind un proces foarte complex, cu multiple consecințe.

În cadrul resturilor noastre de taurine se găsesc, oarecum, în cantitate mare, vite castrate (sau boii propriu-zisi). Ei erau desigur folosiți ca “motor” animal (luat în sensul său cel mai larg: tracțiune prin alunecare sau pe roate, purtat poveri, înjuțați la plug). Se știe că romanii aveau unelte agricole manuale, dar și pluguri mai performante, ele fiind desigur preluate, în timp, de către autohtoni, încât productivitatea în agricultură, având în vedere și existența castraților, era pentru acea vreme bine dezvoltată, performantă, producându-se și pentru piață. Aici trebuie însă să venim cu un corelativ. În formațiunea A, boii erau într-adevăr relativ numeroși, putându-se considera existența unei agriculturi foarte bine pusă la punct. Odată cu timpurile tulburi din perioada romană târzie, în formațiunea B, castrații se împuținează, agricultura probabil se restrânge, populația orientându-se, posibil, spre creșterea vitelor, dar fără a mai castra mulți masculi, ci bazându-se mai ales pe femelele lactifere (care puteau fi folosite, de asemenea, la nevoie, și pentru diverse munci), populația rurală făcând, poate, o agricultură mai degrabă de subzistență, dar dezvoltând și creșterea animalelor, evidențiată oarecum printr-o frecvență mai înaltă a ovicaprinelor. Devenea oare populația umană din sit cea mai mobilă, ca și alogenii care băteau la porțile *limes*-ului dobrogean ?

Ovinele, ele fiind destul de frecvente printre cornutele mici, furnizau, pe lângă lapte (care se prelucra ușor în produse ce se păstrează mult timp, chiar peste iarnă) și lână – material de primă importanță pentru vestimentație, cu precădere în Dobrogea, care din punct de vedere climatic este, după cum știm, mai „caldă” decât restul teritoriului României, dar mai rece decât zona circummediteraneană ce alcătuia pe vremuri, în mare măsură, Imperiul Roman. Lâna se prelucra ușor în raport cu fibrele rezultate din unele vegetale, care trebuie să mai fie și cultivate, nerentabile deci în timpuri tulburi (oare de aceea găsim o frecvență mai înaltă a ovinelor în formațiunea B ?). Se pare că există și la ovine castrați, dar totodată și un tip de ovine mai mare ca talie, rezultat prin ameliorare, care dădea, poate concomitent, și mai multă lână.

Cu privire la cal nu avem a spune mai multe decât cele arătate la descrierea speciei *E. caballus* în cele două formațiuni A și B. Este aproape cert că geto-dacii aveau două tipuri de cai, unul de talie mai mică, bun la toate, și altul mai înalt, de peste 1,40 m, folosit la călărire și pe care l-au asimilat însă și romanii, pentru dotarea trupelor lor de cavalerie. Materialul osos din cele două formațiuni A și B vine să arate acest lucru (vezi și tabelele 2A și 2B, cât și 3A și 3B).

În ceea ce privește câinele, el apare într-un fel multifuncțional, dar nu par a exista în materialul nostru tipuri clar distincte pentru diferite scopuri – unul și același individ fiind oarecum polivalent; probabil nu se găseau în situl nostru acei câini de „companie” pe care îi aveau deja matroanele patriatului roman.

Mai amintim că, în subsidiar, de la toți indivizii sacrificați, domestici și sălbatici, rezultau o serie de formațiuni de o mare importanță economică: piei, blănuri, coarne de cavicornie și cervide, oase ce se puteau prelucra, organe moi ce au putrezit, dinți pentru amulete și pandantive

⁵ Bolomey 1965, 186.

⁶ Haimovici 1991, 357; Haimovici 2001, 343-344.

etc. Deși economia sitului era foarte dezvoltată și diversificată se mai întrebunțau aceste materii prime, unele folosite încă de populațiile foarte primitive (ca oasele și coarnele, de exemplu); întâlnim multe porțiuni de corn, mai ales de cerb și os, lucrute, pe cale de a fi lucrute, deșeurii provenite de la prelucrare, obiecte uzate sau prost lucrute din corn de cerb sau dinți și oase.

De asemenea, unele oase, nu prea multe, au urme date de unelte ascuțite, rezultate la tranșare. Putem preciza că nu existau experți în măcelărire, întrucât uneori se află mai multe tăieturi apropiate între ele, arătând tocmai că nu erau specialiști. Unele fragmente, dar de asemenea nu multe, sunt arse, arătând că, în general, resturile au provenit de la hălci de carne fiartă și doar puține au fost puse direct pe jar. Resturile de corn cu urme de arsură arată că la manipularea lor au fost pârлите pentru a ușura prelucrarea.

Am arătat care sunt în mare caracteristicile multifuncționale ale speciilor de mamifere ce au fost găsite în situl de la Telița Amza. Pe lângă cules și pescuit, de minimă importanță, resturile animaliere provenite de la mamifere pun pe tapet două ocupațiuni, cea de bază, de creștere dirijată a lor – speciile domestice, de care, fiind cele mai multe și cu frecvența cea mai înaltă, ne-am ocupat pe larg în acest capitol; cea de a doua, cu caracter secundar, dar totuși importantă, bine circumscrisă, este vânătoarea speciilor de mamifere sălbatice. Aceasta este de fapt o ocupație ancestrală ce s-a păstrat bine conturată mai ales în legătură cu mediul geografic înconjurător. Ea este reprezentată printr-o vânătoare de tip alimentară, speciile de carnivore necomestibile găsite în sit având doar o importanță științifică, zoogeografică, deloc economică, frecvența lor fiind de altfel, așa cum apare, foarte scăzută. După tabelele IA și IB Anexă se poate constata că vânătoarea are o pondere destul de mare, fiind reprezentată prin circa 15% din fragmentele osoase ale mamiferelor, dar peste 25% considerând indivizii prezumați (această din urmă cifră este „umflată” prin faptul că doar un fragment găsit, al unei specii sălbatice, este trecut logic ca un individ).

S-a putut constata, după studiul nostru, că creșterea mamiferelor domestice este predominant o creștere a cornutelor mari, situație ce o găsim de obicei în Europa centrală și est-centrală, legată fiind tot de caracteristicile mediului înconjurător, în mare măsură silvestru; cele mai multe specii sălbatice găsite, ecologic vorbind, sunt adaptate unui mediu păduros; porcinele, având drept strămoș mistrețul, sunt și ele legate de același mediu silvestru. Doar ovinele, ce se așează pe locul trei (formațiunea A) sau doi (formațiunea B), cu o frecvență mult mai joasă decât cea a taurinelor, cât și cu o talie specifică scundă, au drept mediu obișnuit de viață locuri mai deschise, de tip oarecum stepic.

Oase umane

Nu putem termina studiul nostru fără a ne opri asupra semnalării existenței, în cadrul paleofaunei animaliere descrise și a unei cantități destul de consistente de oase umane. Ele au fost găsite în ambele formațiuni și este interesant că nu au apărut deloc resturi ale craniului, ci doar ale scheletului axial propriu-zis, cât și cel al centurilor și membrilor ca atare. Vom face, în cele ce urmează, o sumară trecere în revistă, separat pe cele două formațiuni, atât A cât și B, a resturilor descoperite, urmând a ne opri la unele particularități ale lor, pentru a putea conchide, la sfârșit, asupra importanței, nu atât paleoantropologice, ci mai ales socio-culturale a acestora.

Formațiunea A

Au fost găsite 15 resturi, unele fragmentare, altele chiar întregi. Toate aparțin unor maturi, neexistând copii sau tineri. Se poate constata că, cu excepția unuia singur și anume o coastă I, pentru care nu putem da vreun detaliu aparte, ci doar să o semnalăm, că resturile provin doar de la centuri și membre.

Există mai întâi de la membrul superior două fragmente de omoplat, ambele din stânga, la care rupturile apar ca recente, datorită manipulării oaselor la scoaterea lor din săpătura sitului; par a fi ale aceluiași individ la care acromionul spinei apare foarte puternic, dar și aplatizat, încât ne face să credem că osul aparține unui bărbat viguros. Urmează un humerus, tot stâng, de la care a parvenit doar jumătatea superioară a sa, ruptura fiind recentă, iar la capul humeral existând de asemenea un fel de cioplituri, tot actuale; cele două diametre de la mijlocul diafizei, mare și mic, sunt de 22 și 20 mm; relieful deltoidian este slab, încât considerăm că osul ar proveni de la o femeie de vârstă adultă sau matură tânără, deci cam de 30 de ani. Găsim apoi un cubitus stâng întreg cu o fractură, bine consolidată, la jumătatea diafizei, osul având lungimea de 274 mm (ar fi fost însă și mai lung dacă nu se fractura), după care se poate calcula o talie medie de 1,73 m, deci talia mijlocie, categoria înaltă; ar fi un bărbat adult sau ușor matur. De la autopodul membrului superior semnalăm de asemenea un navicular și un metacarp, probabil III.

Membrul inferior este prezent prin oasele centurii pelviene (deci coxale), cât și acele ale stilopodului (femur). Dintre cele patru coxale, două sunt întregi (unul reîntregit de noi din trei fragmente, ce arată rupturi recente), iar două fragmentare, fiind prezente doar piese ce poartă cavitatea cotiloidă. Dintre cele două întregi, unul (care s-ar combina cu două femure întregi), după caracteristicile morfologice ar fi de bărbat, în vârstă cam de 30-40 ani (considerând mai ales particularitățile suprafeței simfizice pubiene), iar celălalt ar aparține, tot după morfologie, unei femei, iar după caracteristicile suprafeței simfizice am considerat prezența unei *senilis* (cam 55-60 ani). Dintre cele fragmentare, unul stâng, cu cavitatea cotiloidă deosebit de mare, ar aparține poate unui bărbat mai în vârstă de 25 ani; celălalt, tot stâng, având și o porțiune de ischion, fără a i se putea preciza sexul, ar avea cam 45-50 ani. Cele patru femure (două întregi, două incomplete, având oarecum doar porțiunea lor inferioară) ar proveni de la doi indivizi diferiți. Cele întregi, dreptul cu lungimea maximă de 433 mm și cea morfologică de 432 mm, iar lărgimea condilară de 81 mm, iar stângul, cu prima lungime de 435 mm, iar cea morfologică tot de 432 mm, cât și lărgimea condilară, de asemenea de 81 mm, ar aparține unui bărbat matur, de 30-40 ani, gracil (pilastrul slab, având totodată doar stenomerie, cu o talie medie de doar 1,64 m – mijlocie către limita inferioară). Cele două fragmentare, unul stâng lipsindu-i epifiza superioară – ruptă la nivelul micului trohanter - și cel drept – reprezentat doar prin treimea sa inferioară – au ambele lărgimea condilară de 84 mm; la stângul se constată un pilastru evident, cât și platimerie; oasele ar aparține unui matur mai tânăr cam de 35-40 ani, el fiind oarecum masiv.

Menționăm că resturile aparțin la cel puțin cinci indivizi: trei bărbați și două femei.

Formațiunea B

În această formațiune au fost găsite un număr de 21 resturi, unele fragmentare, dar altele întregi. Ele aparțin scheletului axial, adică coloanei vertebrale și coastelor, dar mai ales centurilor și membrelor propriu-zise. Toate provin de la indivizi maturi, neexistând copii și tineri.

Vertebrele sunt în număr de șapte, toate având discurile închise. Găsim mai întâi o vertebră cervicală, probabil a patra sau a cincia, de la care s-a păstrat doar corpul, apofiza spinoasă fiind ruptă de la bază; aparține unui individ mic ca talie. Urmează o vertebră dorsală, cea de a doua-a patra, având doar corpul și zigapofizele posterioare, ea fiind de asemenea mică, dar aparținând unui alt individ decât cervicala. Există patru vertebre lombare întregi, una din ele fiind sigur a cincia; ele provin de la doi indivizi diferiți, unul mai mic și altul mai mare. S-a găsit și un fragment din baza unui sacrum, provenind de la un individ mic; prezența homobazalității ar arăta o femeie.

Coastele sunt în număr de trei, două aproape întregi, iar una ruptă, existând doar porțiunea proximală; fac parte din coastele adevărate, poate 3-5; este probabil ca ele să aparțină aceluiași individ, de talie mijlocie.

Membrul superior are mai întâi un fragment al osului centurii scapulare: omoplatul, de fapt doar o porțiune a părții sale proximale, acromionul fiind rupt, iar zona articulară lipsind; spina este foarte puternică, cu muchia lărgită, arătând un individ mare și masiv, probabil un bărbat. Urmează un os al membrului propriu-zis, un fragment de humerus drept, având epifiza inferioară, ce prezintă o lărgime de 63 mm; restul apare relativ masiv, putând aparține unui bărbat de 30-40 de ani. Găsim apoi un radius întreg, tot drept, posibil de la același individ ca și humerusul. Are lungimea maximă de 249 mm, perimetrul fiind de 51 mm, iar cele două diametre de 12 și 15; indicele de robustitate este de 20,5 iar cel de secțiune de 20,0; înălțimea medie este de 1,72 m, deci ar fi o talie mijlocie, categoria înaltă.

Membrul inferior are mai multe resturi, atât din centura pelviană, cât și din membrul propriu-zis. Centura este reprezentată de un coxal, ce are caractere morfologice ce arată că aparține unui bărbat; are o înălțime maximă de 221 mm, cavitatea acetabulară = 60 mm, lărgimea cotilosciatică de 42 mm; după caracteristica simfizei pubiene ar avea cam 30-40 de ani; osul apare foarte masiv și are pe el excrescențe osoase. Urmează șase resturi de femure, la trei dintre ele existând epifiza superioară, două fiind din stânga și unul din dreapta, deci provenind de la indivizi diferiți, credem că tot masculi; pentru cel mai masiv apreciem o vârstă de 20 de ani, abia închizându-se discul de creștere. Celelalte trei fragmente reprezintă părți din diafiză, unul fiind mai gracil, cu linia aspră mai puțin proeminentă, probabil o femeie, celelalte două având-o foarte puternică, iar pe secțiune apărând mai mari, aparținând, credem, la doi bărbați. Ultimul os reprezintă o tibie stângă, întreagă, cu lungimea maximă de 348 mm, dând astfel o talie medie de 1,65 m, deci mijlocie către limita inferioară, cât și o vârstă de 40-50 de ani; indicele de robustitate este de 24,12, iar raportul dintre diametre de 78,78, deci o tibie cu o cnemie nulă; este probabil un bărbat.

Materialul, considerat ca un întreg, aparține la cel puțin cinci bărbați și două femei.

Mai întâi trebuie să menționăm că în materialul osos descoperit într-o altă așezare apropiată, *villa* romană de la Horia⁷ au fost găsite de asemenea resturi omenești, inclusiv fragmente de craniu.

Dat fiind faptul că aceste resturi umane, găsite în situl nostru, sunt reprezentate prin segmente osoase disparate, unele frânte, cu caractere morfologice, sex, și vârste diferite, ne face să excludem faptul că ar fi aparținut unuia sau chiar la mai mulți decedați ce au fost "înmormântați", mai devreme sau mai târziu decât secolele II-III în zona respectivei așezări. Este de asemenea oarecum greu de crezut că poate, carnivorele (să spunem câini, aceștia nu pot însă vehicula decât resturi proaspete care au miros specific și nu oase vechi) sau copiii, prin joacă, să fi adus aceste resturi omenești, înmormântate în altă parte și apoi răvășite de către o cauză sau alta în situl respectiv, ele fiind apoi aruncate la „gunoi” odată cu alte deșeuri, inclusiv resturi faunistice. Să fi aparținut ele unor indivizi neînmormântați, poate sclavi, aruncați pur și simplu odată cu materialele menajere de tip comun? Să fi reprezentat ele resturi ale unor acțiuni cultice sau magice? Trebuie să remarcăm că atât geții, cât și romanii, de obicei, incinerau morții, iar din câte știm nici unii nici alții, după izvoarele scrise, nu aveau ritualuri cultice sau magice care să fi antrenat și jertfe umane directe. De asemenea, nu există pe material urme de manipulare, cât și acțiuni cu unelte ascuțite. Noi, deocamdată, nu putem rezolva această problemă, ci doar să

⁷ Haimovici 1996, 402.

semnalăm, așa cum am făcut-o de fapt mai sus, și această prezență, a unor resturi umane, în cadrul materialului faunistic constituit aproape în totalitate din resturi menajere.

*

În introducere am arătat pe scurt care este ambientul actual din jurul sitului al cărui material faunistic a fost studiat de noi. Pe baza resturilor găsite, a speciilor determinate, a frecvenței lor, putem aduce unele date referitoare la mediul înconjurător existent în prima jumătate a mileniului I p.Chr., în zonă și, în mare, în nordul Dobrogei. El seamăna relativ bine cu cel actual, dar mediul silvestru cu caracter natural era cu mult mai întins, existând păduri de stejar (ce sunt caracteristice subetajului de altitudine joasă al etajului nemoral) ușor termofile. Spațiile denudate, deși se făcea de acum o agricultură destul de intensă, erau încă puține, mediul artificial, la care contribuie din plin societatea umană, fiind cu mult mai restrâns decât azi.

Bibliografie

- Baumann, V.H. 1983, *Ferma romană din Dobrogea*, Tulcea.
- Baumann, V.H. 1995, *Așezări rurale antice în zona Gurilor Dunării. Contribuții arheologice la cunoașterea habitatului rural (sec. I-IV p.Chr.)*, BibliP-A 1, Tulcea.
- Bolomey, A. 1965, *Materiale paleofaunistice de la Histria*, SCA 2, 2, 179 – 190.
- Haimovici, S. 1991, *Studiul arheozoologic al resturilor de la Dinogeția (Garvăn), aparținând epocii romane târzii*, Peuce 10, 355-360 (I) și 313 (II).
- Haimovici, S. 1996, *Studiul arheozoologic al materialului din două villae romane din nordul Dobrogei, prin comparație cu situri autohtone contemporane lor*, Peuce 12, 393-407.
- Haimovici, S. 2001, *L'étude d'un lot de faune provenu d'un sondage archéologique exécuté en dehors de la muraille d'enceinte de la cité de Tropaeum (Adamclisi)*, Études byzantines et postbyzantines 4, București, 341-343.
- Haimovici, S. 1987, *Creșterea animalelor la geto-daci (sec. II î.e.n. - I e.n.) din Moldova și Muntenia*, Thraco-Dacica 8, 144-153.
- Haimovici, S. 2001, *Caractéristiques morphologiques des chevaux de la population gèto-dace et leur représentation dans la toréutique*, Congres U.I.S.P.P., sept. 2001, Liège (sub tipar);

L'étude archeozoologique des restes des deux niveaux appartenant au II-IIIème et IVème siècles ap. J.-C. trouvés dans le site autochtone de Telița – Amza (le Nord de la province Dobroudja)

Résumé

Au commencement on donne un coup d'œil sur les caractéristiques de l'environnement actuel du site archéologique et aussi sur le mode par lequel Rome a occupé la province Dobroudja et a fait lentement la romanisation de la population autochtone, que pendant le troisième siècle a accédé déjà à la citoyenneté romaine. Les restes fauniques appartiennent aux deux formations (niveaux) notés A et B. En A on a déterminé 352 restes qui appartiennent aux lamellibranches, aux poissons, aux oiseaux et aux 15 espèces de mammifères (voir aussi le tableau IA-anexe et les tableaux I-7A). En B on a déterminé 410 restes provenant seulement des poissons et des 12 espèces de mammifères (voir aussi le tableau IB-anexe et les tableaux I-7B). On a considéré pour les deux niveaux les caractéristiques de chaque espèce, spécialement pour les mammifères en donnant leurs caractères morphoscopiques et on a fait des mesures que sont contenues dans les tableaux. On a indiqué quelles étaient les occupations des habitants du site: la cueillette des coquillages, la pêche et surtout l'élevage des animaux domestiques et la chasse des sauvages. Dans le matériel faunique, pour les deux niveaux, on a trouvé aussi des restes humains et on les a décrit. Finalement on a précisé comment était l'environnement du site durant la première partie de Ier millénaire.

Formațiunea A

Tabele cu măsurători în mm

Tabel 1A. Telița Amza. *Bos taurus*: Axe cornulare

Dimensiuni	1	2	3	4	5	6
Lung. mare curbură	175	190	—	—	280	300
Circumf. bază	160	152	120	132	190	195
Diam. mare bază	54	47	40	43	67	70
Diam. mic bază	43	43	33	35	52	52
Indice 4x100/3	79,62	91,48	82,50	81,39	77,61	74,28
Sex	f	f	f	f	ca	ca

f = femelă; ca = castrat; m = mascul

Tabel 3A. Calculul înălțimii la greabăn la taurine, ovicaprine și cal considerând oasele lungi întregi

Segment osos		S p e c i a					
		<i>Bos taurus</i>		<i>Ovis</i>	<i>Capra</i>	<i>E. caballus</i>	
		D i m e n s i u n i					
Radius	Lung. max.	293				(310)	
	Lung. laterală (K)	—				(306)	
	Lărg. epif. sup.	77				80	
	Lărg. epif. inf.	66				—	
	Lărg. min. diaf.	—				37	
	Indice I	—				—	
	Indice II	—				—	
	Indice gracilit (III)	—				11,93	
	Sex	ca?				—	
h. greabăn	1260				1328		
Metacarp	Lung. max.	177	191	198	120	230	
	Lung. laterală(K)	—	—	—	—	220	
	Lărg. epif. sup.	47	58	57	25	53	
	Lărg. epif. inf.	—	59	60	27	53	
	Lărg. min. diaf.	23	31	34	14	27	
	Indice I	26,55	30,36	28,78	20,83	—	
	Indice II	—	30,89	30,30	22,50	—	
	Indice gracilit (III)	12,99	16,23	17,17	11,66	14,34	
	Sex	f	ca	ca	f?	—	
h. greabăn	1058	1169	1211	587	1410		
Metatars	Lung. max.	222		(240)	158	137	260
	Lung. laterală(K)	—		—	—	—	254
	Lărg. epif. sup.	48		—	23	20	48
	Lărg. epif. inf.	—		60	27	24	51
	Lărg. min. diaf.	28		31	19	11	26
	Indice I	21,05		—	14,55	14,59	—
	Indice II	—		25,00	17,08	17,51	—
	Indice gracilit (III)	12,61		12,91	13,86	8,03	11,92
	Sex	ca		ca	m?	—	—
h. greabăn	1212		1310	717	731	1353	

Tabel 4A. Ovicaprine: Axe cornulare

Dimensiuni	1	2	3	4
Lung. mare curbură	150	52	63	102
Circumf. bază	92	84	81	—
Diam. mare bază	28	28	28	24
Diam. mic bază	25	21	20	—
Sex	ca?	f	f	f
Gen	o	o	o	c

o = Ovis; c = Capra

Tabel 5A. Carnivore: *Canis familiaris*, *Canis lupus*,
Ursus arctos, *Vormela peregusna*, *Meles meles*

Segment osos		S p e c i a				
		<i>Canis familiaris</i>	<i>Canis lupus</i>	<i>Ursus arctos</i>	<i>Vormela peregusna</i>	<i>Meles meles</i>
		D i m e n s i u n i				
Maxilar superior	Lung. dinți jugali	(65)				
	Lung. P ⁴	17				
	Lung. M ¹	12				
Maxilar inferior	Lung. dinți jugali	(72)				
	Lung. M ₁	(20)			8,5	
	Lung. bazală a craniului (după Dahr)	164,8				
Omoplat	Lung. max.	(143)				
	Lung. cap. artic.	31				
	Lung. cav. artic.	28				
	Lărg. min. gât	26				
Radius	Lung. max.			246		
	Lărg. epif. sup.			37		
	Lărg. epif. inf.			52		
	Lărg. min. gât			22		
Coxal	Lung. max.	(150)				
	Lung. ileon	90				
	Diam. acetab.	24	28			
Femur	Lung. max.					125
	Diam. max. cap. femural					16
	Lărg. min. diaf.					11
	Lărg. epif. inf.					28

Tabel 6A. Artiodactile sălbatice: *Sus scrofa ferus*, *Cervus elaphus*, *Capreolus capreolus*, *Bos primigenius*

Segment osos		S p e c i a			
		<i>Sus ferus</i>	<i>Cervus elaphus</i>	<i>Capreolus capreolus</i>	<i>Bos primigenius</i>
		D i m e n s i u n i			
Maxilar superior	Lung. molari	80			
	Lung. M ₃	42			
Maxilar inferior	Lung. molari	85			
	Lung. M ₃	45			
	Lung. simfiză	90			
Omoplat	Lung. cap. artic.		65; —		
	Lung. supr. artic.		52; 50		
	Lărg. supr. artic.		48; 46		
	Lărg. min. gât		43; 39		
Humerus	Lărg. epif. inf.	51; 52	58; 65	30	
	Lărg. supr. art. inf.	40; 40	52; 57	27	
Radius	Lărg. epif. sup.	40	60	32	
	Lărg. supr. artic. sup.	58	55	29	
	Lărg. epif. inf.		50; 55	28	
Cubitus	Lung.	285			
Coxal	Diam. acetab.	44			
Calcaneu	Lung. max.	97			162
	Lărg. max.	24			54
Falanga I	Lung. max.	65			
	Lărg. epif. sup.	24			
	Lărg. min. diaf.	19			
	Indice gracil.	29,03			

Tabel 7A. *Bos taurus*. Vârstele de sacrificare

Puțin sub 1,5 ani	1	7,69	
Puțin sub 2 ani	1	7,69	
În jur de 2,5 ani	1	7,69	
În jur de 3,5-5 ani	1	7,69	76,93
În jur de 5-7 ani	5	38,47	
În jur de 7-10 ani	4	30,47	
Total	13		

Formațiunea B**Tabele cu măsurători în mm****Tabel 1B.** *Bos taurus*: Axe cornulare

Dimensiuni	1 dr	1 st	2
Lung. mare curbură	(230)	(230)	(230)
Circumf. bază	200	200	200
Diam. mare bază	66	66	57
Diam. mic bază	54	54	(47)
Indice 4x100/3	81,81	81,81	82,45
Sex	ca	ca	f

f = femelă; ca = castrat; m = mascul

Tabel 3B. Calculul înălțimii la greabăn la taurine și cal considerând oasele lungi întregi

Segment osos	S p e c i a					
	<i>Bos taurus</i>					<i>E. caballus</i>
	D i m e n s i u n i					
Metacarp						
Lung. max.	176	179	(188)	191	194	225
Lung. laterală (K)	—	—	—	—	—	218
Lărg. epif. super.	49	51	60	55	57	49
Lărg. epif. infer.	48	—	—	56	—	48
Lărg. min. diaf.	26	29	34	31	33	34
Indice I	27,84	28,49	31,91	28,79	29,38	—
Indice II	27,27	—	—	29,31	—	—
Indice gracilit (III)	14,77	16,08	(18,09)	16,23	17,01	15,11
Sex	f	f	m?	f	f	—
h greabăn	1056	1074	1184	1146	1164	1397
Metatars						
Lung. max.	204		217		218	
Lărg. epif. super	45		46		48	
Lărg. epif. infer.	52		—		55	
Lărg. min. diaf.	23		(27)		29	
Indice I	22,05		21,90		22,01	
Indice II	25,49		—		25,22	
Indice gracilit (III)	11,27		12,44		13,30	
Sex	f		f		ca?	
h greabăn	1081		1150		1199	
Înălțime medie greabăn	113,2 cm					

Tabel 4B. *Capra*. Axe cornulare

Lung. mare curbură	(110)
Circumf. bază	—
Diam. mare bază	(26)
Diam. mic bază	(7)
Sex	f

Tabel 5B. Carnivore: *Canis familiaris*, *Ursus arctos*, *Meles meles*

Segment osos		S p e c i a			
		<i>Canis familiaris</i>		<i>Ursus arctos</i>	<i>Meles meles</i>
		I	II		
		D i m e n s i u n i			
Craniu	Lung. totală	196			
	Lung. condilară	187			
	Lung. bazală – L.B	177			
	Lung. craniu neural	89	81		
		1. 102			
	Lung. craniu facial	2. 123			
	Lung. max bot	90			
	Lung. dinți jugali	68			
	Lung. molari	19			
	Lung. P ₄	20			
	Lung. palatului	99			
	Lărg. Ot-Ot	65	60		
	Lărg. maximă craniu neural Eu-Eu	60	56		
	Lărg. frunții Ect-Ect	57	46		
Lărg. maximă palat	64				
Mandibula	Lung. maximă	140			
	Lung. post alv C - condil	125			
	Lung. post alv C – eșancr.	117			
	Lung. post alv C- ap. ang.	125			
	Înălț. max	52			
	Înălț. la carnas	25			
	Lung. dinți jugali	78			
	Lung. molari	36			
	Lung. M ₁	22			
	Lung. bazală craniu (L.B.)	—			
	Media Brinkmann	170,5			
Media Dahr	182,2				
Omoplat	Lung. max.	148			
	Lung. cap. artic.	30			
	Lung. cav. artic.	28			
	Lărg. supr. artic.	18			
	Lărg. min. gât	26			
Humerus	Lung. max.	175			
	Lărg. epif. sup.	44			
	Lărg. epif. inf.	34			
Radius	Lung. max.	179			
	Lărg. epif. sup.	20			
	Lărg. epif. inf.	34			
Cubitus	Lung. max.	209		287	
	Lung. olecran			54	
	Lărg. supr. radiale	19		41	
	Lărg. supr. humerale			43	
	Lărg. max. epif. super.			65	
Lărg. max. epif. infer			35		
Coxal	Lung. max.	155			
	Diam. acetab	26			
Femur	Lung. max.	196			103
	Lărg. epif. super.	41			26
	Lărg. epif. inf.	34			26
Tibia	Lung. max.	205			
	Lărg. epif. super.	35			
	Lărg. epif. Inf.	25			
Înălțimea medie greabăn		59,35cm			

Tabel 6B. Artiodactile sălbatice: *Sus scrofa ferus*, *Cervus elaphus*, *Bos primigenius*

Segment osos		S p e c i a		
		<i>Sus ferus</i>	<i>Cervus elaphus</i>	<i>Bos primigenius</i>
		D i m e n s i u n i		
Corn	Circumf. pedicel		175	
	Diam. mare pedicel		53	
	Diam. mic pedicel		50	
	Circumf. rozetă		256	
	Diam. mare rozetă		84	
	Diam. mic rozetă		73	
Maxilar sup.	Lung. molari	(87)		
	Lung. M ³	42		
Maxilar inf	Lung. molari	72		
	Lung. M ₃	46		
	Lung. simfiză	90		
Omoplat	Lung. cap. artic.	48; 49	64	
	Lung. supr. artic.	38; 36	50	
	Lărg. supr. artic.	33; 33	47	
	Lărg. min. gât	29; 31	43	
Humerus	Lărg. epif. inf.		56; 63 —	(115)
	Lărg. supr. art. inf		54; 59; (62)	
Radius	Lung. max.	210		
	Lărg. epif. super.	43; 39	57; 63	
	Lărg. supr. artic. sup.	43; 39	54; 62	
	Lărg. epif. infer.	50		
Cubitus	Lărgimea fațetei radiale		33	
Coxal	Diam. acetab.			89
Femur	Lărgime epifiză inf.		60	
Tibia	Lărgime epif. inf.	36; 39; 39; 40	47; 50	87
	Lărg. supr. artic. inf.	28; 31; 32; 31	43; 47	75
Calcaneum	Lung. max.		113	
	Lărg. max.		33	
Falanga I	Lung. max.	52		
	Lărg. epif. sup.	20		
	Lărg. min. diaf.	16		
	Ind. gracilit	30,79		
Falanga II	Lung. max.		52	
	Lărg. epif. super.		25	
	Diam. epif. super.		35	
	Lărg. min. diaf.		23	
	Indice gracil		44,20	

Tabel 7B. *Bos taurus*. Vârstele de sacrificare la taurine

Sub 1,5 ani	2	10,00	
Puțin sub 2 ani	2	10,00	
În jur de 2,5 ani	3	15,00	
În jur de 3,5-5 ani	4	20,00	65,00
În jur de 5-7 ani	6	30,00	
În jur de 7-10 ani	3	15,00	
Total	20		

Tabel 2A. Taurine, Porcine, Ovicaprine, Cal, Asin

Segm. osos Specia	<i>Bos taurus</i>			<i>Sus domest</i>			<i>Ovis=o Capra=c</i>		<i>E. caballus</i>		<i>Asinus domest</i>	
	no	Var	M	No	Var	M	no	var	no	var	no	var
Max super												
Lung. dinți jugali												
Lung. molari				1	59							
Lung. M ³				1	30							
Max infer												
Lung. dinți jugali							2	74; 78				
Lung. molari							2	50; 55				
Lung. M ₃	2	35; 36		1	40		2	24; 25			1	22
Omoplat												
Lung. cap. artic.	3	60; 70; 73					2	(28); (32); -				
Lung. cav. artic.	3	(48); 57; 58					3	22; 26; 26				
Lărg. cav. artic.	2	—; 47; 51					3	18; 20; 20				
Lărg. min. gât	2	—; 51; 58					3	17; 20; 20				
Lung. gât art.							3	19; 21; 22 o; o; o				
Humerus												
Lărg. epif. inf.	7	69-95	81,71				2	32; 32	1	—; 77		
Lărg. supr. artic.	8	65-86	76,75				2	30; 30 o o	2	75; 73		
Radius												
Lărg. epif. sup.	2	77; 80					2	28; 32; 31				
Lărg. supr. artic.	3	75; 77; 78					2	28; 30; 29				
Lărg. epif. inf.	2	66; 67						c o ?				
Cubitus												
Lărg. supr. radială				5	17-31	21						
Coxal												
Diam. acetab.	6	59-70	64,50	1	31		1	28				
Femur												
Lărg. epif. inf.	2	87; 97										
Tibia												
Lărg. epif. sup.	2	83; 90										
Lărg. epif. inf.	7	60-65	62,00	1	26		2	26;26				
Lărg. supr. artic.	7	54-59	56,71									
Astragal												
Lung. max.	7	58-73	62,42									
Lărg. troch. inf.	7	38-48	42,00									
Calcaneu												
Lung. max.	4	117-141	132,75									
Metacarp												
Lărg. epif. sup.	4	47-58	53,50				2	(22); 24				
Lărg. epif. inf.	2	59; 60						? o				
Metatars												
Lărg. epif. sup.	7	43-55	47,57				2	21; 22				
Lărg. epif. inf.	3	48; 48; 53					1	23 c				
Falanga I												
Lung. max.	5	57-66	60,20	1	51				1	80		
Lărg. epif. sup.	3	25; 29; 32		1	23				1	50		
Lărg. epif. inf.									1	43		
Lărg. supr. art. inf.									1	40		
Lărg. min. diaf.	4	23-27	25,00	1	19				1	34		
Ind. gracilit	3	42,47; 40,3 40,35		1	37,26				1	42,50		
Falanga II												
Lung. max.									2	50; 47		
Lărg. epif. sup.									2	54; 52		
Lărg. epif. inf.									2	(50); 48		
Lărg. supr. art. inf.									2	—; 46		
Lărg. min. diaf.									2	46; 46		
Ind. gracilit									2	92,00; 97,80		
Falanga III												
Lărg. max.									2	(74) (75)		
Lărg. fațetă art.									2	49 52		
Diam. a.-p. max.									2	(74) 64		
Înălțime fața anter.									2	53 60		
Adâncime fața plantară									2	52 56 ant post		

Tabel 2B. Taurine, Porcine, Ovicaprine, Cal

Segm osos Specia	<i>Bos taurus</i>			<i>Sus domest</i>		<i>Ovis=o Capra=c</i>		<i>E. caballus</i>	
	no	Var	M	no	Var	no	var	no	var
Dimensiuni									
Max super									
Lung molari						1	46		
Lung M ³				1	40	1	18		
Max infer									
Lung molari	3	89; 85; 86		1	69	2	82; 85		
Lung M ₃	7	33-39	36,14	2	31; 34	3	56; 45; 54		
						5	26; 24; 18; 25; 26		
Omoplat									
Lung cap artic	3	62; 77; 80		1	(45)	3	34; 34; — 34	2	87; 90
Lung cav artic	3	53; (65); 68		1	(32)	3	30; 28; — 27	2	56; 55
Lărg cav artic	2	44 55		1	30;	3	22; 21; — 21	2	46; 48
Lărg min gât	2	46 (57)		3	31; 24; 23	4	22; 21; 19; 20	1	62; —
Lung gât art						4	21; 22; 28; 21		
							o o c o		
Humerus									
Lărg epif inf	4	67; 68; (75); 83							
Lărg supr artic	4	62; 66; (66); 72						1	(62)
Radius									
Lărg epif sup	3	71; 81; 86				2	30; 35	1	(72)
Lărg supr artic epif sup	3	64; 73; 77				2	30; 32	1	(67)
Lărg epif inf		57; 82; 66					c o	1	71
Lărg supr artic epif inf	3							1	60
Cubitus									
Lărg supr radială	4	38; 40; 43; 45		3	25; 28; 30	1	19		
Coxal									
Diam acetab						1	27	1	45
Femur									
Lărg epif inf	1	83							
Tibia									
Lung max						1	203		
Lărg epif sup	2	(92); (95)				1	(37)		
Lărg epif inf	7	52-65	57,42			5	27; 27; 25; 26; 26	4	64; 72; 74; 75
Lărg suprafață artic	7	48-58	53,85				o	4	53; 60; 61; 62
Astragal									
Lung max	2	60; 63						1	63
Lărg troch inf	2	40; 42						1	51
Diam max								1	59
Calcaneum									
Lung max	4	125; 133; (133); 135							
Lărg max	4	36; 46; 44; 45							
Centrotars									
Lărg max	1	62							
Metacarp									
Lărg epif sup	6	49; 51; 60; 55; 57; (44); — —						2	49; 48
Lărg epif inf	4	48; — — 56; — — 49; 55						1	48
Lărg min diaf	5	26; 29; 34; 31; 33; — — —						1	34
Metatars									
Lărg epif sup	5	45; 46; 48; 49; (38) —							
Lărg epif inf	3	52; — 55; — — 65				1	28		
							c		
Falanga I									
Lung max	3	52; 55; 64							
Lărg epif sup	3	25; 24; 31							
Lărg min diaf	3	24; 22; 28							
Ind gracilit		43,75; 40,00; 43,75							
Falanga II									
Lung max	1	40						1	45
Lărg epif sup	1	26						1	52
Lărg min diaf	1	21						1	44
Ind gracilit		52,5							97,77
Falanga III									
Lung feței plantare	1	78							
Lărg feței plantare	1	30							
Lărg supr artic	1	24							

Telița-Amza: **Tabel I A - Anexă**

Speciile de mamifere determinate, cu repartitia pe segmente osoase, frecvența lor în fragmente și indivizii prezumați

Fragment osos	S p e c i a																										Fragmente	%	Indivizi	%					
	Corn	Cranium neural	Cranium facial	Maxil sup.	Dinți sup.	Maxil inf.	Dinți inf.	Vertebre	Coaste	Hioide	Omoplat	Humerus	Radius	Cubitus	Oase carp	Coxal	Femur	Tibia	Astragal	Calcaneu	Alte oase tars	Metacarp	Metatars	Metapode	Falanga I	Falanga II					Falanga III	Sesamoide			
<i>Bos taurus</i>	14	5	2	3	7	22	2	14	7		8	12	5	3	2	14	12	13	7	8	1	10	14	2	5	1	1	-	194	56,90	14	29,17			
<i>Sus domest.</i>		3	6	3	1	5	1	3	3		2	2	1	5		2		2					1	1				41	12,02	6	12,50				
<i>Ovis</i>	3										3	2	1									2	1					12	36	10,56	5	10,42			
<i>ovicaprine</i>	1				1	6	2	1		1	1	1			1		2					1	2				20								
<i>Capra</i>	1											1										2	2				4								
<i>Equus caballus</i>					1	1						2	1								1	1		1	2	2	1	1	13	3,82	4	8,34			
<i>Asinus domest.</i>							1																					1	0,20	1	2,08				
<i>Canis familiaris</i>				1		1				1	1				1													5	1,46	3	6,25				
<i>Canis lupus?</i>															1													1	0,29	1	2,08				
<i>Ursus arctos</i>												1																1	0,29	1	2,08				
<i>Meles meles</i>																1												1	0,29	1	2,08				
<i>Vormela peregusna</i>							1																					1	0,29	1	2,08				
<i>Sus scrofa ferus</i>		2	2	1	2		2	1		1	3	3			2		1		1				2					23	6,79	5	10,42				
<i>Cervus elaphus</i>	2					1		1		3	2	3	1			1	1					1	2	1	1			20	5,86	4	8,44				
<i>Capreolus capreolus</i>											1	2																3	0,89	1	2,08				
<i>Bos primigenius</i>																			1									1	0,29	1	2,08				
Total																												341		43					

Telița-Amza: **Tabel I B - Anexă**

Speciile de mamifere determinate cu repartiția pe segmente osoase, frecvența lor în fragmente și indivizii prezumați

Fragment osos	S p e c i a																								Fragmente	%	Indivizi	%		
	Corn	Cranium neural	Cranium facial	Maxil sup.	Dinți sup.	Maxil inf.	Dinți inf.	Vertebre	Coaste	Omoplat	Humerus	Radius	Cubitus	Coxal	Femur	Tibia	Astragal	Calcaneu	Alte oase tars	Metacarp	Metatars	Metapodale	Falanga I	Falanga II					Falanga III	
<i>Bos taurus</i>	8	3	6	4	-	26	-	39	6	12	14	11	5	-	19	19	4	13	1	11	7	-	6	2	1	217	53,45	18	31,04	
<i>Sus domest</i>	-	2	1	4	2	9	5	-	2	4	2	-	3	-	-	-	-	1	-	1	1	-	3	-	-	40	9,85	8	13,79	
<i>Ovis</i>	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	1	-	1	-	2	-	-	-	-	-	8	54	13,31	10	17,24
<i>ovicaprine</i>	-	3	-	2	-	13	-	12	-	4	1	1	1	2	-	-	-	-	1	1	-	-	-	-	41					
<i>Capra</i>	1	1	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	5					
<i>Equus caballus</i>	-	-	-	3	-	2	2	-	2	1	1	-	3	1	4	1	-	-	3	1	-	1	1	-	-	26	6,41	5	8,62	
<i>Canis familiaris</i>	-	2	-	-	-	1	-	-	-	1	1	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-	-	10	2,46	2	3,44		
<i>Ursus arctos</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,24	1	1,73		
<i>Meles meles</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	0,24	1	1,73		
<i>Sus scrofa ferus</i>	-	3	2	2	2	5	4	1	-	4	4	2	-	-	1	4	-	-	-	-	-	-	-	-	34	8,37	5	8,62		
<i>Cervus elaphus</i>	3	-	-	-	-	-	-	-	-	4	-	3	1	-	2	2	-	1	-	-	-	1	-	-	16	3,94	3	5,17		
<i>Capreolus capreolus</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	2	-	-	-	-	2	0,49	2	3,44		
<i>Bos primigenius</i>	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	-	1	-	1	-	1	-	-	-	-	-	-	5	1,23	3	5,17		
Total																									406		58			